

SANAYİ DEVRİMİ VE BRİTANYA İMPARATORLUĞUNUN
YÜKSELİŞİ
DERLEYEN: HASAN AKSAKAL

BEYOĞLU KİTABEVİ

35

SANAYİ DEVRİMİ VE BRİTANYA
İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞİ
DERLEYEN: HASAN AKSAKAL

Yayın Yönetmeni

Hikmet Akyüz

Editör

Hikmet Akyüz

Son Okuma

Bilâl Sadi

Grafik Tasarım

Mehmet Ali Varış

Kapak Resmi

Karl Schwetz, *Stahlwerk VÖEST, LD*

© Beyoğlu Kitabevi, 2024

ISBN 978-625-98111-3-0

1. Baskı: Aralık 2024

Kitabın tüm yayın hakları Beyoğlu Kitabevi'ne aittir.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz.

Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

BEYOĞLU KİTABEVİ

Akyüz Kitap Yayıncılık Nakliyat San. ve Tic. Ltd. Şti.

Çatmamescit Mah. Camadan Sokak No: 25/3

Beyoğlu / İstanbul

Tel. (507) 858 35 06

www.beyoglukitabevi.com

Sertifika No: 27977

Baskı

Akademi Basın Yayın Org. Tic. Ltd. Şti.

Akademi Matbaa Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok 230

Topkapı-İstanbul

Tel. (212) 493 24 67

Matbaa Sertifika No: 47610

Bu eser Y. Alp Kozanoğlu'nun katkılarıyla yayınlanmıştır.

SANAYİ DEVRİMİ
VE
BRİTANYA
İMPARATORLUĞUNUN
YÜKSELİŞİ

DERLEYEN
HASAN AKSAKAL

HASAN AKSAKAL

Hasan Aksakal (d. 1983) doktorasını İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler programında tamamlamasının (2014) ardından, doktora-sonrası çalışmalarını University of North Carolina-Chapel Hill'de Tarih Bölümü'nde sürdürdü (2015-2017).

VakıfBank Kültür Yayınları'nın kurucu yayın müdürlüğünü üstlendiği dönemde MSÜ'de lisansüstü dersler verdi (2018-2021). Beyoğlu Kitabevi'nin kurucularından olan Aksakal, hâlen İstanbul S. Zaim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde siyasi düşünceler doçenti olarak görev yapmaktadır. *Türk Politik Kültüründe Romantizm* (İletişim Yayınları, 2015), *Türk Muhafazakârlığı: Terennüm, Tereddüt, Tahakküm* (Alfa Yayınları, 2017), *Dünyayı Yeniden Büyülemek: Avrupa Romantizminden Portreler* (Beyoğlu Kitabevi, 2021), *Huzursuz Modernite: Avrupa Entelektüel Tarihi Üzerine Makaleler* (Beyoğlu Kitabevi, 2022) ve uluslararası uzmanların makalelerinden derlediği *19. Yüzyılın Sonundan 1945'e Modern Asya Entelektüel Tarihi* (Beyoğlu Kitabevi, 2023) Aksakal'ın telif eserlerinden bazılarıdır.

İÇİNDEKİLER

Yazarlar Hakkında

7

Makalelerin Künye Bilgileri

13

Sunuş

HASAN AKSAKAL

15

*Zamanların En İyisiydi,
Zamanların En Kötüsüydü:*

On Dokuzuncu Yüzyıl Britanya'sına Dair

Bir Panorama Denemesi

HASAN AKSAKAL

21

On Dokuzuncu Yüzyılda
Britanya ve İmparatorluğu

ANDREW PORTER

45

Sanayileşmenin Kutsal Toprakları:
Sanayi Devrimini Yeniden Düşünmek

JOEL MOKYR

89

Sanayi Devrimini Rehabilite Etmek

MAXINE BERG - PAT HUDSON

127

Sanayi Devrimi ve
İngiliz Emperyalizmi, 1750-1850

J. R. WARD

179

Sanayi Devrimi ve Üretkenlik Devrimi

JAN DE VRIES

219

Britanya ve Dünya Ekonomisi

ANTHONY HOWE

253

Kentleşme

SIMON GUNN

285

Tarım ve Kırsal Toplum

MICHAEL WINSTANLEY

311

Sanayi Devrimi ve Yaşam Standardı

CLARK NARDINELLI

347

On Dokuzuncu Yüzyılda Britanyalıların Keşifleri:

Tarihsel Bir İnceleme

DANE KENNEDY

355

On Dokuzuncu Yüzyıl İngiltere'sinde
Eğitim, İmparatorluk ve Toplumsal Değişim

RUTH WATTS

385

**ZAMANLARIN EN İYİSİYDİ,
ZAMANLARIN EN KÖTÜSÜYDÜ:
ON DOKUZUNCU YÜZYIL BRİTANYA'SINA
DAİR BİR PANORAMA DENEMESİ**

HASAN AKSAKAL

Ülkemizdeki yaygın Batı-karşıtlığının ve komplo teorıcılığının referans dünyasında önemli yer tutan “kötü şöhretli” isimler çoğunlukla Britanyalıdır. Bu algının var ettiği Anglofobia’da finans imparatoru Nathan Mayer Rothschild, Türk-karşıtı başbakan William Gladstone, evrim teorisinin sahibi Charles Darwin, sömürgeciliğin sembol ismi Cecil Rhodes (hatta Ortadoğu’yu kökten dönüştüren “İngiliz derin devleti”nin ajanları Gertrude Bell ve T. E. Lawrence) gibi isimleri var eden uzun on dokuzuncu yüzyılın (1776-1914) Britanya’sı, Tanzimattan beri maruz kaldığımız birçok kötülüğün beşiği sayılmaktadır.

Ancak aynı Britanya, Türkiye’deki okurların çok sevdiği William Blake, Mary Shelley, Charles Dickens, Oscar Wilde, Art-

hur Conan Doyle gibi sanatçuları da yetiştirmiştir. Britanya bir yandan sürgün entelektüeller için hürriyetin anavatanı olarak görülmüş; diğer yandan modern devlet inşasında bürokrasimiz için anayasacılıktan kurumsallaşma çabalarına dek modernleşme sürecimize üç ana modelden biri olmuştur. Buralardan bakınca bir yüzü yazı, bir yüzü tuğra kadar farklı görülen bu ülkeyi, uzun on dokuzuncu yüzyılın Britanya'sını en doğru nasıl tahayyül etmek gerektiği sorusu ilgi çekici bir hal almaya başlamaktadır. Ben burada –pek çok şeyin eksik kalacağını bilmekle beraber– hızlıca bir panorama çıkarmaya ve böylelikle, özellikle Charles Dickens romanlarının toplumsal arka planından aşına olduğumuz bir dönüşüm çağına dair meraklılarına biraz olsun fikir vermeyi amaçlamaktayım.

Öncelikle, genellikle yekpare bir Britanya'dan bahsedildiğini görürüz. Ancak bu doğru değildir. Katolik-Protestan gibi din, İskoç-İrlandalı-Galli-İngiliz gibi etno-kültürel, aristokrat-burjuva-işçi-mülteci gibi sınıfsal, Beyaz-Beyaz-olmayan gibi ırksal pek çok bakımdan Britanya on dokuzuncu yüzyılda son derece karmaşık bir yapıya sahiptir. Sanayi Devrimiyle birlikte hızla derinleşen bu farklılıklar ve çelişkiler giderek daha karmaşık bir toplumsal yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

NÜFUS VE ŞEHİRLİLEŞME

Kıtasal Avrupa'da Eski Rejimden modern halk egemenliğine doğru geçişin zemini ve büyük bir zihniyet değişimi çağı olan 1775-1900 arası dönemde, Britanya nüfusu, özellikle Amerika ve Avustralya'ya yönelen dramatik göç hareketlerine rağmen, 1801'de 10,5 milyondan 37 milyona (1900) çıkmıştır. Her şeyin merkezi olan Londra şehrinin nüfusu 1 milyondan 6,5 milyona;

Glasgow'un nüfusu 77 binden 762 bine; Liverpool'un nüfusu ise 82 binden 685 bine fırlamıştır.¹ 1750'de iki, 1800'de sekiz olan 50 binden fazla nüfusa sahip şehir sayısı 1851'de 29, 100 binden kalabalık şehir sayısı ise 10'dur ve o tarihte, tarihte ilk defa, şehirlerin nüfusu kır-köy nüfusundan daha fazladır.² Yani on dokuzuncu yüzyıl, adanın üretici nüfusunun büyük şehirlerde yoğunlaşmış dinamik bir üretim-tüketim mekanizmasını işleterek hızla şehirleştiği bir çağdır.³ Bu yoğunlaşma, 1830'lardan itibaren kaçınılmaz olarak şehirlerin yetersiz altyapısının çökmesine, yenilenmesi mecburiyetine ve kolera, tifo gibi salgın hastalıklara yol açmıştır. Kanalizasyon, güvenlik, sokak temizliği, aydınlatma gibi belediyece faaliyetleri de bu dönemde yerel ve merkezi yöneticileri görev repertuarlarını genişletmek zorunda bırakmıştır. Çalışmak için kitlesel olarak şehirlere yönelen nüfusla beraber, modern Britanya'nın çehresini şekillendiren sanayi tesisleri, yeni kamu binaları, geniş sokak ve caddeler, publar, tren istasyonları, işçi konutları, parklar, çadır sirkleri ve ölümler için taşradaki kilise bahçeleri yerine büyük şehir mezarlıkları ilk ve kaçınılmaz olarak Britanyalıların hayatına girmiştir.⁴ Dolayı-

1. F. M. L. Thompson (der.), *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1900*, I. Cilt, 1990; özellikle Thompson, "Town and City", s. 1-87; Christopher Harvie ve H. C. G. Matthew, *A Very Short Introduction to Nineteenth-Century Britain*, Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 10-12; ve sunduğu istatistik tabloları. Ayrıca Türkçeye çevrilmiş kapsamlı bir kaynak olarak Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi, 5. baskı, 2013, s. 80.

2. Aynı yıl 36 milyon nüfusa sahip Fransa'da bu oran %25; 23 milyonluk ABD'de %13; 59 milyon nüfuslu Rusya'da %7'di. J. P. Rioux ve H. U. Faulkner'dan aktaran Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, çev. Fikret Başkaya, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, s. 112.

3. Sadece 1820-1846 arasında ve sadece tekstil sektörünün pamuk dokumacılığı kısmında fabrikada çalışan insan sayısı 10 binden 150 bine çıkmıştır. Benzer istatistikler, altyapı çalışmalarında önemli yer tutan demir-çelik sanayii başta olmak üzere, pek çok alan için geçerlidir.

4. F. M. L. Thompson (der.), *Cambridge Social History of Britain, 1750-1950*, II. Cilt, 1996; özellikle bkz. farklı yazarların "Housing", "Food, Drink, and Nutrition" ve "Leisure and Culture" bölümleri, s. 195-338.

sıyla aslında sadece kentler ve belediyeler değil, bir bütün halinde Britanya'da toplumun ve devletin kimliği değişmiş; yeni bir toplumsal-siyasal bilinç ve kültürün oluşumu ve dönüşümü söz konusu olmuştur.

MAKİNE VE FABRİKA

Modern anlamda “makine” Britanya’daki Sanayi Devriminin insanlığa eşik atlatan başlıca icadı olmuştur. Daha önce kol ve hayvan gücüne dayalı ekonominin kimi alanlarında makine hızla kendine yer edinmiş; örneğin tekstil üretiminin mekanizasyonu, demir döküm tekniklerinin gelişmesi ve rafine kömür kullanımının artmasıyla çok hızlı gerçekleşmiştir. Tarımsal faaliyetler 1801’de işgücünün %36’sını meşgul ederken, yüz yıl sonra bu oran %9’a düşecek bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Su kaynaklarına yakın yerlerde barajlar yapıp suyun gücünden yararlanılması ve buhar gücünün devrimci etkisi büyük bir enerji yaratmıştır. Makine –en başta da, önceki versiyonlardan çok daha büyük bir güce sahip olan James Watt’ın buhar makinesi– hızla daha kompleks versiyonlarıyla üretimi çığınca bir hızla dönüştürmüştür.⁵ Öyle ki, makineleşme zamanının tüm toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullarını derinden etkilemiş ve tarım, imalat, madencilik, ulaşım, teknoloji faaliyetlerinin yönünü tayin etmiştir. Kabaca 1780-1830 arasındaki bu dönem, motorları ve makineleri (*engine*) yapanların (*engineer*) çağı olmuştur, yani Mühendisler Çağı!

5. Örneğin İngiltere’de makineli dokuma tezgâhı sayısı 1813’te 2400 civarındayken, 1833’te 85 bine, 1850’de ise 224 bine çıkmıştır; buna karşın el tezgâhı dokumacılarının sayısı 1820-1850 arasında 250 binden 50 bin kişiye düşmüştür. Hobsbawm, *a.g.e.* s. 59.

Gustave Doré, *Victoria Dönemi Londra'sının Sokakları ve Çatıları* (1872)

Bildiğimiz anlamda fabrika da bir İngiliz icadıydı. Mühendislerin şekillendirdiği ve 1805'ten sonra gazyağıyla aydınlatılıp daha uzun çalışma sürelerine kavuşan bu tesisler sermayedarları kendine hayran bırakmıştı. Örneğin Leeds şehrindeki Edward Baines (1774-1848), Manchester şehrini saran devasa fabrikalarla gururlanarak, onları “insan biliminin doğanın güçleri karşısında elde ettiği hâkimiyetin en çarpıcı örneği” olarak görmüş, “modern zamanların övünç kaynağı” diye nitelemişti. O dönem itibarıyla “kapitalizmin ruhu” herhalde bundan daha iyi anlatılamazdı.

Püriten ahlakın Tanrı'nın şanını insanlığa sunma isteği sıradışı bir yıkıcılıkla iç içe geçmişti. Zira mekanikleşen buhar gücü sayesinde 1815-1850 arasında olağanüstü bir hızla büyüyen yünlü tekstil üretimi Britanya'nın hem avcunun içine aldığı hem de kendisini sıkı sıkıya bağlamış bulunduğu uluslararası ticaretin çok

önemli bir unsuruna dönüşmüştür. 1850'ye gelindiğinde, ülkede, içinde on binlerce işçinin çalıştığı 1800'den fazla büyük ölçekli tekstil fabrikası ve 85 bin memur istihdam eden devasa bir bankacılık sektörü bulunmaktaydı.

Fabrikanın üretim ilişkilerini, miktarlarını, hızını tümüyle değiştiren devrimci rolü bir yana, bir mekân olarak da fabrika konsepti yepyeni bir fenomendi ve toplumun tüm kesimlerini –hele ki işçileşen yoksulları ve gözlemci sanatçıları– daha ilk günden mutsuz ve huzursuz etmeye başlamıştı. 1808'de William Blake'in zamanla gayriresmi İngiliz milli marşına dönüşecek olan "Jerusalem" adlı şiirinde fabrika bacaları "dark Satanic mills" diye anılarak karanlık ve Şeytani bir şey olarak resmedilmiştir. Daha sonraları, John Ruskin'in İngiliz resim sanatında koyu kasvetli hava temsillerinden hareketle ekolojik bir eleştiri ortaya koyduğu *On Dokuzuncu Yüzyılın Fırtına Bulutu*'nda, fabrika, Britanya'nın havasını mahveden kirlilik kaynağı olarak incelenmiştir. Kısacası fabrika düzeni ve onun geliştirdiği silah zoru, serbest ticarete dayalı uluslararası ekonomik düzenin temelini oluşturan Britanya'yı zamanla dünyanın efendisi yaparken, Britanyalıların çok büyük çoğunluğu için büyük ıstırapların sembolü (hatta içinden çıkılmayan bir kâbus) olmuştur.

ÜRETİM VE KÜRESEL PAZAR YARATMA GÜCÜ

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Britanya orduları politik-ekonomik emellerle Afganistan'dan Ümit Burnu'na, Kıbrıs'tan Yeni Zelanda'ya kadar her yere ayak basmış ve Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk unvanıyla dünyanın jandarması olmuştur. Britanya kamuoyu bunu emperyal bir özgüven ifadesiyle *Pax Britannica* olarak adlandırmıştır. (Popüler kaynaklara göre, yeryüzünde Britanya'nın

işgal etmediği sadece 22 ülke bulunmaktadır.) Bu emperyal(ist) strateji ve askeri imkânlar bütünü, ardında, Dünyanın Üretim Atölyesi olma vasfını da bulundurmaktadır.⁶ Nitekim yüzyılın en önemli endüstriyel ihtiyaçlarından dökme demir üretiminde Britanya'da 1800-1860 arasında 200 milyon tondan 3 milyar 800 milyon tona; kömür üretiminde 1800-1900 arasında 11 milyon tondan 225 milyon tona çıkılmıştır.⁷ 1860 civarında dünya nüfusunun sadece %2'sine denk gelen insan kaynaklarıyla Britanya dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür ve linyit çıkarımının ise %50'sini gerçekleştirerek öne fırlamış;⁸ (korkunç çalışma koşulları altında ezilen insanların acılarına mal olsa da) bunları yeni endüstriyel ürünlerin keşif ve üretiminde en verimli şekilde kullanmayı başarmıştır. Britanya mühendisliğinin büyük icatlarından demiryolu/tren ve buharlı geminin ortaya çıkması buna iki iyi örnektir. Kömür enerjisinin çok önemli olduğu ve yüzyılın hem zaman hem hız anlayışını değiştiren trenler sayesinde demiryolu taşımacılığı kısa sürede yaygınlaşmıştır. Neticede 210 bin kilometrekarelik Britanya'da yetmiş yılda yaklaşık 26 bin kilometre raylı sistem kurulmuş ve bütün ülke iletişim, ulaşım ve taşıma hızı bakımından muazzam bir dinamizme kavuşmuştur.⁹ Hindistan alt-kıtasında da buna yakın bir faaliyet alanı inşa edilmiş ve limanlarla iç kesimler Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari-sınai niyetleri doğrultusunda birbirine bağlanmıştır. Nehirlerde ve açık denizlerde de kömür kullanımıyla her boyda buharlı

6. Britanya'daki üretimde sanayinin payı, emperyal çağın eşiği olan 1870'te %73'e yükselmiştir.

7. Beaud, *a.g.e.* s. 110. Kömür madenlerinde çalışan İngilizlerin sayısı bu dönemde 50 bin işçiden 1 milyona işçiye fırlamıştır.

8. Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1990, s. 178.

9. Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century* (University of California Press, gözden geçirilmiş 6. baskı, 2014) demiryolunun zaman anlayışını kapitalistleştirirken Sanayi Devrimini nasıl daha da devrimci kıldığını ustalıkla anlatır.

gemi 1870'lerden itibaren kullanıma girerek hayatın akışını hızlandırmış; mal, kültür ve insan dolaşımını artırmıştır.¹⁰

Askeri sanayi ile ulaşım imkânları, denizleri ve önemli ticari limanları domine eden Britanyalıların ürettikleri mallara pazar bulmalarını da kolaylaştırmıştır. 1870'e gelindiğinde Britanya, ürettiği malların %40'ını ihraç eden bir konumdadır ve bu ihracat kalemlerinin de %85'i sanayi ürünleridir ve bu istatistikler, diğer ülkelerden çok ileridedir.¹¹ Öyle ki, Britanya 1750'de %1.9, 1800'de %4.3 olan dünya üretimindeki payını 1830'da %9.5'e; Sanayi Devriminin diğer ülkelere ve bölgelere yayılmasına rağmen, 1860'da %19.9'a ve 1880'de ise %22.9'a çıkarmıştır.¹²

GENEL EĞİTİM VE SOSYAL-SİYASAL BİLİNÇ

On dokuzuncu yüzyılda Britanya iç siyasetinde, genellikle sanılanın aksine, istikrar pek sağlanamamış ve yirmiden fazla başbakan çıkmış; ana partiler bölünmüş, bundan da önemlisi, önceki dönemlerin dinsel, bölgesel ezberleri bozulmuştur. Şehir yaşamı geleneksel ilişki ağlarını, toplumsal önyargıları ve kırsal davranış kalıplarını kırarken, İngiliz bireyseliği denen fenomen şekillenmeye başlamıştır. İnsanların organik kültürel ağlardan ayrışıp mekanik ve bağlamsal ilişkilere girmesi özellikle toplumsal hak ve çıkarlarını koruma isteğini güçlendirmiştir. İlerleyen yıllarda

10. Dünya ticaretindeki "İngiliz mucizesi"nin önemli aracı olan buharlı gemilerinin 1890'daki toplam tonajı, tüm dünya ülkelerinin gemilerinin tonajının toplamından fazladır. Bu arada, Britanya'nın yeryüzüne yayılma başarısı zamanla İngiliz edebiyatının içeriğini de genişletmiştir. Serbest ticaret ve deniz-aşırı ülkelerle etkileşimin edebiyata etkisine dair, bkz. Ayşe Çelikkol, *Serbest Ticaret Dönemi Romansları: Britanya Edebiyatı, Birakınız Yapsınlar Düzeni ve Küresel On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Barış Özkul, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

11. W. W. Rostow, *The World Economy*, muhtelif yerler; aktaran Beaud, *a.g.e.* s. 124-125.

12. Kennedy, *a.g.e.* s. 175.

Çocuk İşçiler, 1900 civarı

daha fazla insan kamusal meselelere ilgi duymaya başlamış ve özellikle seçme-seçilme hakkına kavuşarak siyasetin işleyiş biçimini yavaşça da olsa değiştirmiştir.¹³ Eğitim bu konuda önemli bir başlıktır. Hem modern üniversite düzeninin temellerinin atılmasıyla, hem 1840'larda sanayici ve tüccar çocuklarının yeni nesil centilmenler olarak devlet bürokrasisine katılımını amaç edinen özel okulların¹⁴ kurulmasıyla, hem de şehirleşme ve sanayileşmeyle birlikte uluslaşma süreçlerinin de doğal uzantısı olarak 1870'lerde ve 90'larda standart bir ilköğrenim sisteminin ku-

13. Chris Williams'ın derlediği *A Companion to Nineteenth-Century Britain* içinde, "Politics and Government" üst-başlıklı II. Kısımda yer alan makalelere bakılabilir (Londra: Blackwell, 2004, s. 93-204).

14. Nitekim sonraki on yıllarda pamuklu tekstil sanayiinin öncüsü Robert Peel'in oğlu iki ve Liverpoollu tekstil ve köle tüccarı John Gladstone'un oğlu dört kez –toplamda 18 yıl– başbakanlık yapacaktır.

rulmasıyla eğitim yaygınlaşmıştır. Buna yüzyıl boyunca Robert Owen, Thomas Carlyle, John Ruskin, William Morris gibi farklı dünya görüşlerinden güncel meselelere duyarlı isimlerin öncülük ettiği işçi ve kız okullarıyla birlikte Fournier, Saint-Simon, Marx, Dickens ve Proudhon'un toplumsal reform/rehabilitasyon fikirlerinin ifade edildiği kursları da kattığımızda, temel düzeyde eğitimin on dokuzuncu yüzyıl içinde tüm tabana yayıldığını söyleyebiliriz.¹⁵ Neticede 1830'larda erkeklerin %60'ının, kadınlarınca yarısının okuma bildiği Britanya genelinde okur-yazarlık 1870'lerde hem erkeklerde, hem kadınlarda %90'lara ulaşmıştır. Bu dönemde çocuk işçilerin günde üç buçuk saat eğitim görmesini şart koşan yasa (Factories Act) gibi hukuki düzenlemelerin yapıldığını ve yaratılan kısmi boş zamanın değerlendirilmesi adına pek çok halk kütüphanesinin, okuma evinin, müzenin ve kitabevinin kurulduğunu da hatırlamak gerekir.

Daha temel düzeyde okuma-yazmanın bir önceki yüzyılın ikinci yarısında sorun olmaktan çıkmaya başlamasının yanı sıra, okullaşmanın ve gazyağı lambasının da yaygınlaşmasıyla beraber hem gündüz, hem akşam meşgalesi olarak kitaplar, gazeteler ve dergiler gündelik hayata çokça bilgi akışı sağlamıştır. Gerilere gidip henüz nüfusun 6 milyonu biraz geçtiği 1767 gibi gayet erken bir tarihe bile baksak; Britanya'da 100 civarında gazete çıktığını ve bunların yıllık toplam tirajının 11 milyon 300 bini geçtiğini görebiliriz (bu sayı 1850'ye gelindiğinde 120 milyona ulaşacaktır).¹⁶

15. *Cambridge Social History of Britain, 1750-1950*, III. Cilt (1996) hem filantropi, hem eğitim kurumlarının gelişimi hem de halktaki genel bilgilendirme konularına geniş yer ayırmaktadır.

16. Hannah Barker, *Newspapers, Politics and English Society, 1695-1855* (Londra: Routledge, 2000) ve *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*'da (der. Andrew King, Alexis Easley, John Morton, Londra: Routledge, 2016) tefrika edebiyat-gazete ilişkisinden çocuk dergilerine, kadın gazetelerinden aile gazetelerine, tirajlardan sosyal tip olarak gazetecilerin yaşamına dek çok kapsamlı bilgiler yer almaktadır.

Dahası, 1776'da Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* ile Edward Gibbon'un *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü*'nün ilk cildi Londra'da peş peşe yayınlandığında, ilkinde David Hume'un, ikincisine Edmund Burke'ün kitap tahlili yazdığını düşündüğümüzde, on dokuzuncu yüzyıla hazırlanagelen bir Britanya ufukta belirmeye başlar. O tarihlerde Amerikan kolonilerinin Britanya'dan bağımsızlaşma mücadelesinin gölgesinde, Adam Smith, Benjamin Franklin, William Godwin, Thomas Paine gibi isimlerin yoğun bir iletişim içinde olduğu da görülebilir. Bunlara pekâlâ Fransa'dan Voltaire, Rousseau gibi pek çok ismin yoğun biçimde Britanya'ya seyahat edip Adalı muhataplarıyla fikir alışverişinde bulunması da, bir nesil sonraki Coleridge, Wordsworth gibi sanatçı ve düşünürlerin Almanya'ya gidip Goethe, Herder, Schelling, Kant gibi isimlerden etkilenmesi ve onları İngilizceye çevirmesi de eklenebilir. Bu etkilenmenin düzeyine dair *Genç Werther'in Acıları*'nın 1779-1807 arasında yedi farklı çevirisinin çıkması iyi bir örnektir. Söz konusu kültürel hareketlenme, matbuat kapitalizminin büyümesiyle beraber, Napoléon Savaşları ve Naiplik döneminin istibdadı altında örneğin Lord Byron'ın *Genç Harold'ın Yolculuğu* 1812'de yayınlandığı gün 3000 kopya satarken, Walter Scott'un *Ivanhoe*'su 1819'da iki haftada 10 bin satışa ulaştığı bir seviyeye çıkmıştır. Her iki yazarın eserleri de yayınlanmalarının bir-iki yıl ardından Fransızcadan Rusçaya dek pek çok dile çevrilerek Romantik Britanya edebiyatını Avrupa için popüler bir sanatsal kaynağa dönüştürmüştür. Mary Shelley'den Charlotte Brontë'ye, Elizabeth Gaskell'dan George Eliot'a (gerçek adı Mary Ann Evans) dek böylesi bir yol kadın yazarlar için de açılmıştır. Böylelikle Britanya, fikir ve sanat dünyasının temsil kabiliyetiyle uluslararası alanda “yumuşak güç”ünü de artırmıştır.

Bu kültürel yönelimlerin yanında Mary Wollstonecraft'tan Caroline Norton'a önemli isimlerin öncülük ettiği kadınların öz-

gürleşme hareketi her geçen yıl başka mücadele alanlarına yayılarak temellenip 1839'da çocuk velayeti, 1857'de boşanma hakkını elde etmiştir. Miras hakkı, mülk edinme, hekimlik gibi kimi meslekleri yapma ve seçme-seçilme hakkını almak ise yirminci yüzyıla kalacaktır.

Kutsal Roma İmparatorluğunun 1806'da dağılmasının ardından Britanya genelindeki Protestanlık dayatması biraz olsun gevşemiş ve Katolik Özgürleşmesi 1829'da yasalaşmıştır. Ancak bu reform, "Özgür İrlanda sorunu"nu hiçbir suretle ortadan kaldırmamış; uzun yıllar boyunca Katolik elitlerin –örneğin Lord Acton'ın– Cambridge, Oxford gibi üniversitelere girmesine imkân tanımaya yetmemiştir. İşin doğrusu, hem Katolik, hem Yahudi özgürleşmesi yönündeki yasalar 1890'a dek ancak kısmen uygulanmıştır.

1832'deki Reform Yasasının (Halkın Temsil Hakkı) ardından 1838'de başlayıp 1842 ve 1848'de çok güçlenen Çartist hareket¹⁷ ve 1846'daki Tahıl Yasaları ve karşıtlığıyla Britanya siyasetinde taşları yerinden oynatmıştır. 1820'lerde 21 milyonluk ülkede oy hakkına sahip çeyrek milyon mülk sahibi erkek parlamento seçimlerinde rol alırken, 1829'da Katolik erkeklere, 1832'de ise orta sınıfın genişçe bir kesiminden erkeklere oy hakkı verilmiştir. Ancak bu da, ardından gelen köleliğin kaldırılması ve Yoksullar Yasası gibi eşitlik, özgürlük, adalet kavramlarının içeriğini toplumsal zemine yaymaya dönük reformlar da, geniş alt-sınıfları hiçbir surette tatmin etmemiş; sıkça iş bırakma ve protesto eylemlerine yol açmıştır. 1867 ve 1884'te seçme-seçilme hakkı işçi sınıfına mensup erkekleri

---

17. İsmi radikal siyasetçi William Lovett'in Mayıs 1838'de Meclise sunduğu Halk Bildirisinden (People's Charter) alan ve işçi erkeklerin seçme-seçilme hakkı talep ettiği Çartist, Britanya'daki yeni endüstriyel ve siyasi düzenin adaletsizliklerine karşı protestodan doğan ve hem karakteri dolayısıyla işçi sınıfına ait olan hem de ulusal çaptaki ilk kitlesel siyasi hareketti.

de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Otuz yaş üstü mülk sahibi kadınların seçme hakkı 1918’de, mülkiyet şartı olmaksızın yetişkin tüm kadınların ve erkeklerin oy hakkı ise 1928’de kabul edilecektir). Karşı cepheden bakıldığında, geniş işçi sınıfını siyasetin içine çekerek devrimci potansiyeli ılımlılaştırmayı amaçlayan bu gelişmeler bir yandan siyaseti demokratikleştirip toplumsal tabana yayarken, bir yandan da 1880’lerden itibaren yer yer Lordlar Kamarasını Avam Kamarası karşısında önemsizleştirmiş ve orta sınıfların aristokratik geleneklere karşı pek çok alanda önemli mevziler kazanabildiğini göstermiştir.

Bir diğer yandan, Çartist hareket, 1780’lerden itibaren uzun on dokuzuncu yüzyıl boyunca Britanya’ya yön veren devlet liberalizmini (özellikle Gladstone’un iktidarında) dönüştürmüştür. İrlanda’daki Büyük Açlık sırasındaki deneysel yöntemler, yardım sistemi, nüfus kontrolü tedbirleri, Yoksullar Yasası gibi ağır kesiciler bu dönemde denenmiştir. Ayrıca küçük mülklerin büyük ellerde toplanması ve tarımın endüstrileştirilip kimyasallaştırılması, çiftçinin işçileştirilmesi, buna direnenlerin uzak dominyonlara göçe teşvik edilmesi gibi pek çok politika uzun yıllar boyunca ısrarla uygulanmıştır.

SOSYAL SORUNLAR, KRİZ VE KRİTİK

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık Britanya kırsal-kentsel ya da tarımsal-endüstriyel diye mutlak ayrımlar yapılamayacak kadar iç içe ve birbirine bağımlı şekilde yaşıyordu. Eski düzen tamamen bozulmuştu ve yeni düzen tam anlamıyla belirginleşmemişti. Sanayileşmeyle beraber çoğunluğu proleterleşen toplum, ezici çalışma ve kötü yaşam şartlarına karşı, daha önce böyle bir tecrübe yaşanmadığı için el yordamıyla alternatif dayaa-

nışma, şefkat ve özgürleşme arayışlarını tartışmaktaydı. “Memleketin hali” meselesi edebiyattan publara, gazete ve sendikalardan meclise dek her yere aşılarmaya başlamıştı.

Geçmişin marabasının, ırgatının, mülksüz çiftçisinin işçi ve ustaya dönüşüm sürecinde, Britanya’da pek çok can yakan sorunun yaşandığını tahmin etmek güç değildir. Kırsalda, mevsime, hava durumuna ve keyfine göre iş yapan köylüler, işçileştiğinde, mekanikleşen rutin üretim mekanizmasının bir parçasına dönüşmek zorunda kalarak fabrikanın ya da atölyenin çalışma saatleri içinde yaz da olsa, kış da olsa, işinin başında olmak zorunluluğunu kolay kabullenememiştir. Hiç şüphesiz, bu bir özgürlük kaybıdır ve geniş zamanlara yayılan iş yapma tarzı, “kapitalist zaman”¹⁸ yönetimince sıklıkla cezalandırılmıştır. İşçilerin çalışma koşulları dolayısıyla yüzyılın başından itibaren makine-karşıtı, fabrika-karşıtı Luddizm gibi isyanlar, ütöpik sosyalizm ve az önce söz ettiğimiz Çartizm gibi muhalif hareketler ortaya çıkmıştır. Özellikle ekonomik daralmanın yaşandığı 1840’lara gelindiğinde, Britanya, bir daha hiç bu kadar yaklaşmayacağı bir işçi devriminin eşiğinde durmuş ve Avrupa’da gezinen hayaleti –komünizm hayaletini– görür gibi olmuştur.¹⁹ Bu sırada İrlanda’daki patates kriziyle bilinen Büyük Açlık (1845-52) korkunç bir sefalete ve bir milyon kişinin ölümüne yol açmış, bir o kadar İrlandalının da ölümü göze alarak Amerika’ya göç etmesine sebep olmuştur. 1848’de başlayan devrim dalgası Kıtasal Avrupa’daki gelişmelerin ve Britanya’nın yoksul kesimlerinin savunuculuğunu üstlenmiş olan politik entelektüellerin devrimin olası sonuçlarından ürkmesi nedeniyle hızla sönmüştür.

18. E. P. Thompson, “Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism”, *Past & Present*, No. 38, 1967, s. 56-97.

19. Bu ifade, Marx ve Engels’in 1848’de Avrupa’daki atmosferi yansıtan *Komünist Manifesto* adlı kitabının açılış cümlesidir.

Söz konusu tarihsel-toplumsal seyir içinde hızlı makineleşmeyle işe yaramaz hale gelen el dokumacıları gibi yeni işsiz kitlelerde ayyuka çıkan çaresizlik öylesine görünür hale gelmiştir ki, orta-üst sınıf, yıkıcı bir gelişmeyi önlemek adına düşkünler evi, Kardeşlik Cemiyeti, Dostluk Derneği gibi sivil toplum kuruluşları icat etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen, *İngiltere'nin Durumu Meselesi* (1839) adlı bir inceleme yazan Thomas Carlyle'in da ortaya koyduğu üzere, işçilerin hayatında maddi hiçbir iyileşme olmamıştır.²⁰ Öyle ki, 1830-50 arasında ülke nüfusunun yüzde onu dilencilik yapmak zorunda kalmıştır.

Buna cevaben bugün sosyalistçe görülen işçi kooperatifleri kurulmaya başlamıştır. Makinelerin bilhassa 1830 civarında yaygınlaşıp çeşitlenmesi de, işverenlerin grev kırmak için kadın ve çocuk işçi çalıştırmaya yönelmesi –üstelik bunu daha ucuza yapması– yetişkin erkek işgücünün protestolarına ve 1848'e doğru giderek büyüyen bir toplumsal muhalefet gücüne dönüşmesine yol açmıştır.²¹ *Oliver Twist*'ten *Bir Noel Şarkısı*'na, *Zor Zamanlar*'dan *David Copperfield*'a Charles Dickens romanlarındaki sosyal atmosfer ve karakter temsillerinden ziyadesiyle aşına olduğumuz bu toplumsal iklim, muhafazakâr (Tory) yazar Benjamin Disraeli'nin *Sybil, ya da*

20. Thomas Carlyle, 1843 tarihli çalışması *Past and Present*'ta, fabrikalarda proleterleşmemiş ama "workhouse"larda [düşkünler evi] çalışan iki milyon civarında insandan bahseder. Ayrıca "sweating system" adıyla (alinteri) evlere kesme, dikme, montaj gibi işler verilmektedir. Üretime kıyasından köşesinden dâhil olabilen bu isimlere ilişkin Hobsbawm da 1820'de 250 bin el tezgâhi dokumacısının sayısının 1850'lerde 50 bine düştüğünü ifade eder. *Sanayi ve İmparatorluk*, s. 59. Ayrıca *İngiltere'nin Durumu Meselesi*'nden bazı çarpıcı kesitler dilimize, Raymond Williams'ın *Kültür ve Toplum, 1780-1950* (çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017) adlı kitabının "Thomas Carlyle" bölümünde kazandırılmıştır. Bkz. s. 130-132, vd.

21. Sosyalist fabrikatör Robert Owen'in öncülük ettiği Grand National Consolidated Trade Unions adlı sendikal hareket, 1833'te parçalanmadan önce 150 bin üyeye sahipti. Çartizmin seçmenlik hakkı isteği 1848'e giden yolda büyüdükçe büyüyen bir önem kazandı.

Crystal Palace, 1850'ler

İki Millet adlı romanıyla (1845), Almanya'daki Sanayi Devriminin öncülerinden birinin oğlu olan fabrikatör Friedrich Engels'in 1844'te İngiltere'deki *İşçi Sınıfının Durumu* (1845) adlı kitaplarını ethos bakımından ortaklaştırmıştır. Britanya'da gerçekten iki millet yan yana yaşamaktadır: Pamuklu kıyafet giyebilenler ile pamuklu kıyafet giyemeyen – bir diğer ifadeyle, zenginler ve sefiller...

Öte yandan, daha rafine yaşamlar ve meraklar da söz konusudur. Atölye ve laboratuvarlar hem amatör mucitlerin hem de kapitalist mühendislerin yetişmesine zemin oluştururken, koleksiyoner aristokratların ve sanayi burjuvazisinin dünyanın dört bir yanından getirdiği bitki, hayvan ve kitap türleriyle beraber zenginleşen British Museum gibi merkezler de Karl Marx ve Charles Darwin gibi araştırmacıların dünyayı değiştirecek tezlerini geliştirmelerine katkı sunmuştur. 1851'de Londra'nın ev sahipliğindeki Büyük Fuar için yapılan, içinde son moda ve zarif mobilyaların, dekoratif cam ve porselen ürünlerin sergilendiği devasa Crystal Palace, onun inşaatında çalışanların sefaleti düşünüldüğünde, kapitalistleşmenin keskin çift-yüzlülüğünün en aşikâr örneğini temsil etmiştir.

Tam da bu yüzden Charles Dickens'ın 1850'lere bakarak yeni bir devrimin eşliğinde olduğunu ima eden *İki Şehrin Hikâyesi*'nin giriş cümlesini bir kez daha hatırlayabiliriz:

Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, hem akıl çağıydı, hem aptallık, hem inanç devriydi, hem de kuşku, Aydınlık mevsimiydi, Karanlık mevsimiydi, hem umut baharı, hem de umutsuzluk kışıydı, hem her şeyimiz vardı, hem hiçbir şeyimiz yoktu, hepimiz ya doğruca cennete gidecektik ya da tam öteki yana – sözün kısası, şimdikine öylesine yakın bir dönemdi ki, kimi yaygaracı otoriteler bu dönemin, iyi ya da kötü fark etmez, sadece 'daha' sözcüğü kullanılarak diğerleriyle karşılaştırılabileceğini iddia ederdi.²²

Dünyanın sanayileşen ilk ülkesinde (dünyanın şehirlileşen ilk toplumunda) kısıtlı mekânsal paylaşım sırasında insanların sosyal ilişkileri hızla yoğunlaşmış ve belli ölçüde benzeşmiş olan toplum bu sırada geleneksel toplum düzeninin altüst oluşu, anomi ve yabancılaşmayla en sert şekilde ayrılmıştır da... Matthew Arnold gibi pek çok yazar kitleleri yurttaşlara çevirecek bir halk eğitimi (cultivation) için topluma çağrıda bulunurken, Dickens gibi kendisi de çocukken fabrikada çalışmak zorunda kalmış teorisz halk adamları toplumdan ve Tanrı'dan her şeyden çok insaf, şefkat ve merhamet dilemektedir. Özellikle de *Zor Zamanlar* (1854) adlı romanında, Dickens, John Stuart Mill'in faydacılığını benimseyen ve her şeyi parayla, hesap-kitapla, kendince rasyonel menfaatlerle ölçen, ruhsuz okul yöneticisi Thomas Gradgrind'ı ve Sanayi Devriminin yarattığı

22. Charles Dickens, *İki Şehrin Hikâyesi*, çev. Meram Arvas, İstanbul: Can Yayınları, 2011, s. 13. "Şimdikine öyle yakın bir dönemdi ki" dediği ve tasvir ettiği yıl Amerikan ve Fransız Devrimleriyle Sanayi Devriminin arefesi olan 1775'tir. Romanın yayınlanma tarihiyse 1858-59'dur.

vicdansız fabrikatör-banker tiplmesi olan Josiah Bounderby'i topluma kök salan kötülüklerin sebebi olarak resmeder. Böylesine derinleşmiş bir kötülüğe karşı çare ne sendikadır, ne devrim; insanın iyilik ve yardımlaşmaya sıkı sıkıya tutunması bu korkunç dönemde yapılacak tek şeydir.

LİBERAL-İLERLEMECİ VE DEVRİMCİ OKUMALAR

Tarım ve hayvancılığa geçilen Neolitik Devrimden bu yana bir benzerinin yaşanmadığı böylesine büyük bir dönüşümün tarihini ele almak elbette hiç kolay değildir. Görüldüğü kadarıyla, bir tarafta Britanya İmparatorluğunun bu yüzyılıyla ziyadesiyle barışık olan liberal iyimserliğin Herbert Spencer ve John Stuart Mill'in ilerlemeci, evrimci tezlerine koşut bir Whig (Liberal Parti) tarihçiliği söz konusuken, diğer yanda Britanya İmparatorluğunun çözülmesiyle ortaya çıkan ve 1960'lı yıllarda önemli eserler vermeye başlayan Marksist (İşçi Partisi) tarihçilikle karşılaşmaktayız. George Macaulay Trevelyan'ın, Llewellyn Woodward'ın ve daha pek çok kişinin 1920'lerden 40'lara yazdıkları, Britanya toplumunun 1780'lerden ya da 1830'lardan itibaren tarihte daha önce hiç görülmemiş bir dönüşüm hızı kazandığını ve bu yönüyle Avrupa'nın geri kalan büyük güçlerinden çok daha öne çıktığını vurgulamaktadır. Sanayi Devriminin olağanüstü bir toplumsal evrime yol açtığını, bunun da İngiliz demokrasisini terbiye edip ilk gerçek ve işleyen temsili demokrasiye dönüştüğünü, adalet, medeniyet ve refah gibi kavramları sıkça zikrederek anlatır. Özellikle Napoléon-sonrası dönemden 1870'e dek süregiden kimi toplumsal eşitsizlikler, sınıf ayrışmaları gibi asli meseleler gündemde olsa da, Birleşik Krallığın 1870'te önceki elli yıla göre çok daha müreffeh ve özgür bir ülke olduğu anlatılır. İkinci Dünya Savaşıyla be-

raber bu “özgürleşme”ci anlatının sönümlendiğini tahmin etmek hiç kimse için güç olmasa gerek.

İngiliz liberal tarihçiliğinin başarı olarak anlattığı sanayileşme, şehirlileşme ve sınıfsal ayrışmalar çağının, 1960’ların Britanya’sında sömürgecilik literatürünün de, bağımsızlıkçı-özgürleşmeci Üçüncü Dünyacı yönelimlerin ve öğrenci hareketlerinin de kümülatif etkisiyle birlikte işçi sömürüsü ve yurtiçi sömürü çerçevesinde yorumlanmaya başladığını görürüz. E. P. Thompson’ın kaleme aldığı *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, yayımlandığı 1963’ten itibaren yarım yüzyıl boyunca tartışılmış, tek başına 1780’lerden sonraki muzaffer kapitalist Britanya’nın “öteki yüzü”nü anlatmıştır. Buna, hâkim anlatının yukarıdan tarihçiliğine karşı, “aşağıdan tarih” yaklaşımı da denmiştir. Bir diğer ifadeyle, modernitenin imkânlarından yararlanıp onun tadını çıkaranlardan ziyade onun sefaletini, çilesini çekenlerin perspektifini dile getirmiştir Thompson –bu sebeple de, “Arslanlar kendi tarihlerini yazıncaya kadar hep avcılarının hikâyesi anlatılmıştır” sözünü geniş kitlelere tanıttığını söyleyebiliriz.

Benzer bir müdahale, onunla yakın çalışma arkadaşı olan Eric Hobsbawm’dan gelmiştir. Hobsbawm’ın *Sanayi ve İmparatorluk* adlı çalışması (1969) okurlarına oldukça canlı, net, dinamik bir endüstrileşme tarihi ve bolca istatistik verir. Bu iki önemli kaynakla beraber, Hobsbawm’ın yirmi beş yılda tamamladığı abidevi üçlemedeki (*Devrim Çağı, 1789-1848, Sermaye Çağı, 1848-1875 ve İmparatorluk Çağı, 1875-1914*) tezleri etrafında yürüyen tartışma konuyu temel modernleşme başlıklarından öteye taşımıştır. Marksist tarihçilik sayesinde artık on dokuzuncu yüzyılın Britanya’sının tarihsel tasviri demografi, beslenme, ev-içi yaşam koşulları, fabrika ve iş, altyapı hizmetleri, eğitim, suç ve hayırseverlik gibi başlıklar üzerinden de okunarak revize edilmiş, konunun ele alınış biçimi genişleyip çeşitlenmiştir. Bu kaynaklara, Amerika’dan

gelen çok önemli bir katkı da David S. Landes'in *The Unbound Prometheus*'udur (1969).²³ Landes ve onu takip eden çalışmalar Britanya'nın Sanayi Devrimiyle birlikte modernleşme sürecinde sosyal ve kurumsal düzeninin değişimine ek olarak tutumların, değerlerin –şu meşhur Victoria Çağı değerleri– ve yönetim anlayışının dönüşümünü de incelemiştir.²⁴

1960'lardan F. M. L. Thompson'ın derlediği ve 1500 sayfa-yı aşan üç ciltlik *Cambridge Social History of Britain, 1750-1950*'nin yayınlandığı 1990'a kadarki metinsel zenginleşmenin katettiği yol muazzamdır (özellikle bu derlemenin ikinci cildinde ele alınan konular bize çok somut bir panorama sunar). Dahası, söz konusu çeyrek yüzyılda E. P. Thompson ve Hobsbawm'ın kitaplarının devrimci etkisiyle peş peşe yapılan yeni çalışmalar sayesinde bilhassa Victoria Çağına dair liberal paradigma kırılmıştır.

Hiç şüphesiz, Soğuk Savaşın sonlarına doğru yapısal büyük anlatıların aşındırıldığını ve post-yapısalcı ve post-modernist tarih yorumlarının modasıyla literatürde bir parçalanma yaşandığını da görebiliriz. Burada öz-bilinci uyandıran kimlik meseleleri büyük yer tutar ve on dokuzuncu yüzyılın Britanya'sı pekâlâ toplumsal cinsiyet, bio-politika ve söylem-inşası üzerinden ele alındığında edebiyattan siyasete müthiş bir maskülenite ve Püriten ahlakçılıkla karşılaşılır. Eşcinsellik, fahişelik, çocuk emeği sömürüsü, Siyahilere, Müslümanlara ve Hindulara yapılan ırksal ayrımcılık, köleliğin şeklen kaldırılmasıyla sosyal Darwinizmin gergin ilişkisi içinde, on dokuzuncu yüzyıldaki Britanya'nın

23. David S. Landes, *The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge vd: Cambridge University Press, 16. baskı, 1988, Britanya'daki sanayi devrimi için, bkz. s. 41-123.

24. Bu konuda bir örnek: Supriya Rajan, *A Tale of Two Capitalisms, Sacred Economics in Nineteenth-Century Britain*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2015.

hikâyesi giderek karmaşıklaşır. Kimlik siyasetinin gücü, etnik ve ulusal ayrıştırmaları da bertaraf etmek ve merkez-çevre paradigmasına yenilmemek için kelime tercihlerinde kendini gizleyemez hale gelir ve artık “İngiltere”, “İskoçya”, “Galler” ayrı ayrı zikredilmesin diye “İngiliz”den çok “Britanyalı” ifadesinin kullanılmasına özen gösterilmektedir. Nitekim yakın geçmişte yapılan çalışmaların başlıklarına da bu yönelim açıkça yansımaktadır. Yeni Sol ve çok-kültürlükçü entelektüellerin benimsediği progressive dil ve yaklaşım, özellikle kültürel çalışmalar yapan yeni nesil tarihçilerin dönemin kaynaklarında kadınların, eşcinsellerin, yerlilerin, çocuk mahkûmların, madunların, Siyahilerin, Şarklıların temsil biçimlerine gayet eleştirel bir gözle baktığını göstermektedir.

PANORAMAYI TOPARLAMA ZAMANI

Aslında Britanya edebiyat ve entelektüel tarihinden önce on dokuzuncu yüzyılın dünyasını iyi bilmek gerekmektedir. Bu bağlamda, küresel tarih çalışmalarının Avrupa-merkezciliği dengelemeye dönük etkisi, modern Britanya tarihini yeniden yorumlamayı gerektiren pek çok çalışmanın doğuşuna yol açmıştır. Hint alt-kıtasından çıkan post-kolonyal entelektüeller, İngiliz sömürgeciliğini ve onun Doğu Hint Kumpanyası'nın, kendilerine “çahardeng”, yani dünyanın dörtte biri denen ve gerçekten 1700 yılı civarında bile dünya ekonomisinin 1/4'ünü teşkil eden görkemli Babürlülerden itibaren dünyanın en zengin bölgesinin servetini nasıl Londra'ya taşıdığını dile getirmiştir. Hint alt-kıtasının bölünmesi ve Yedi Yıl Savaşlarının kazanılmasıyla 1750'lerden itibaren ortaya çıkan (maliyetli) zenginleşme ve o kaynağın bilimsel araştırmalara sponsorluğa dönüşmesiyle, Britanya, ilkel çıkıktan dokuma tezgâhlarına, buhar makinesinden demir-çelik madenciliğine olağanüstü

bir servet yaratmıştır.²⁵ Denizlerdeki üstünlüğü, serbest ticaret ve teknoloji alanındaki yetkinliği “Tanrı’nın ilk çocuğu” olan Britanyalıların ekonomik başarısına giriş yapmamızı sağlar.²⁶ Servetin yeni sahalarda sermayeye dönüşmesinde, hem Naiplik döneminin hem de uzun Victoria Çağının (ezeli rakip Fransa’ya kıyasla) göreceli istikrarı büyük bir şans olmuştur. Avrupa güç dengesinin kırılmanlığı da, Viyana Kongresinden itibaren Britanya’nın Kıtasa Avrupa’da, Yakınoğu’da ve elbette Uzakdođu’da çoğu zaman dilediği gibi hamlelerde bulunmasına imkân sağlamıştır.

Dünyanın Atölyesi olma fikrini 1865-1890 döneminde Amerika’daki ve Almanya’daki gelişmelerle kıyaslayınca, Britanya’nın en doğru sıfatının bu olmayabileceği düşünülebilir. Yine de Victoria, Çin’den Akdeniz’e, Pasifik’ten Arjantin sahillerine dek tüm dünyada bayrağı dalgalanan, dünyanın efendisi olma iddiasındaki bir ülkeye kraliçelik yapıyordu.²⁷ Britanya on dokuzuncu yüzyıl boyunca büyük askeri şiddet uygulayarak Hindistan’da, Çin’de hükmettiği toprakları, halkları ve pazarları genişleterek yönünü Avrupa dışına –bilhassa Dođuya– kaydardı. Avustralya ve Yeni Zelanda’ya, daha sonra da Kanada ve Güney Afrika’ya önemli göçler oldu. 1870’ten itibaren giderek agresifleşen yayılmacılığa yeni tür buharlı gemiler, demiryolları ve telgraf da dâhil, yeni teknolojiler önemli katkı sağladı. Britanya, Afrika nüfusunun yaklaşık %30’unu barındıran Mısır, Sudan ve Kenya dâhil olmak üzere Afrika’nın büyük kısmını kontrol altına aldı. *Pax Britannica* her yerdeydi...

25. Landes, *a.g.e.* I. bölüm.

26. Liah Greenfeld, *The Spirit of Capitalism*, Cambridge: Harvard University Press, 2. baskı, 2003, I. Kısım, s. 29-104.

27. Bu konuda Anglo-sentrik değerlendirmeler için Niall Ferguson’ın *İmparatorluk*’una (çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2011) ve Sven Beckert’in *Pamuk İmparatorluğu* (çev. Ali Nalbant, İstanbul: Say Yayınları, 2016) adlı kitabının 6-8. bölümlerine bakılabilir.

Britanya Hindistan'ı imparatorluğuna 1876'da resmen katınca, tarihsel bir ironi olarak, Kraliçenin yönetimindeki Britanyalılar birdenbire bariz biçimde azınlıkta kaldı. Britanya artık dünyanın en büyük Hindu imparatorluğuymuştu. Britanya aynı zamanda dünyanın en kalabalık Müslüman imparatorluğu da olmuştu!²⁸ Bununla beraber, Kipling'in "Beyaz Adamın Çilesi" şiirinden de bilindiği üzere, Beyaz üstünlüğü iddialarının başlıca merkezi de Britanya'ydı. Elbette böyle bir imparatorluğu yönetmek öncesine kıyasla hiç kolay olmayacaktı. Olmadı da... Emperyal vizyonu gereği, Londra'da cami görmesi, Kahverengi ırktan göçmenlerin ve öğrencilerin Oxford'da, Cambridge'te okumaya başlaması birçok kişiyi rahatsız ediyordu ama onların daha büyük dertleri vardı. Bilim ve sanat, iki farklı yöne doğru seyrediyordu. Bir vulger bilimcilik, bir de elit bilimcilik vardı; yüksek kültürün zevkleriyle umumi zevklere hitap eden popüler kültür birbirine taban tabana zıttı. Adalet talepleri yükseldikçe adaletsizlik artıyordu ve komünizm, anarşizm gibi akımlar genç işçiler arasında revaçtaydı. Derken Britanya finans kapitalizmi uzun soluklu bir krize yakalandı ve yüzyılın son çeyreğini, enerjisini dışarıdan kaynak edinerek geçirmeye harcadı. Din bakımından Hıristiyanlık-sonrası bir çağa (pek çok bakımdan 'Tanrı'nın öldüğü' bir dönemdi bu) girildiyse de, dinsel gerilimler yeni boyutlar kazanmaktan geri durmadı. Özellikle de İrlanda Sorunu, Britanya'nın "Büyük"lüğünün gölgelediği yumuşak karnı olmayı sadece yirminci yüzyıla dek değil, günümüze kadar sürdürdü.

Britanya, Stevenson'ın romanına konu edindiği bilim insanı gibiydi. "Dr. Jekyll ve Mr. Hyde" nasıl zamanla öngörülemeyen ikili karaktere sahip insanlara atıfta bulunmak üzere gündelik

---

28. Cemil Aydın, *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, çev. Hasan Aksakal, İstanbul: Alfa Yayınları, 2021, s. 102 vd.

yaşam dilinin bir parçası haline geldiyse, Britanya da görünüşte iyi ve hayran olunası, fakat başka bakımlardan şok edici derecede kötü ve acımasız bir bünyeye sahipti. Bir yandan Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk olmanın ayrıcalığıyla dünyanın yasa koyucusuyken, diğer yandan gayriinsani bir uluslararası sömürü düzeni yaratmış ve kendi insanların dörtte üçünü, dörtte birinin hizmetinde ağır şartlarda sömürerek yükselmişti. Bram Stoker'ın *Dracula*'sı gibi, Joseph Conrad'ın *Lord Jim*'i gibi, gündüz yüzüyle modern yaşamın en güçlü belirleyenişken, geceleri emperyalizmin en kan emici türünü temsil ediyordu. Bir yandan *Alice Harikalar Diyarında* iken, bir yandan da insanlarda, H. G. Wells'in yazdığı üzere, *Dünyalar Savaşı* beklentisi uyandırıyor. Bir yanda *Frankenstein'in Canavarı* vardı, bir yanda *Büyük Umutlar*'ın altın çocuğu Pip. Britanya'nın toplumsal ve kültürel şizofrenisi modernitenin ambivalansının başlıca referansı oldu. Daha önce de aktardığımız üzere, uzun on dokuzuncu yüzyıl Britanya için her bakımdan "zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, hem akıl çağıydı, hem aptallık, hem inanç devriydi, hem de kuşku..."